

XURSHID DAVRON IJODIDA LIRIK KOMPOZITSIYANING IFODALANISHI

Xushmanova Sevinch Ibraimova

Termiz davlat Pedagogika instituti O'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi

Annotatsiya

Xurshid Davron she'riyati zohiriy va botiniy tuyg'ular, ichki g'alayon-u muhabbatga to'laliligi jihatidan yuksak badiiyat kuchiga ega. Maqolada shoir ijodida lirik kompozitsiyaning ifoda etilishi va uning talqini haqida fikr yuritiladi. Tahlillar ochiqdanadi.

Kalit so'zlar. lirik asar, kompozitsiya, matniy kompozitsiya, epigrafi, tematik kompozitsiya, sarlavha, bag'ishlov, avtoportret, she'r mavzusi.

Lirik asar kompozitsiyasi haqidagi gaplarni ham uning tashqi qurilishidan boshlagan o'ng'ay. Negaki, misra va bandlarga bo'lingan lirik asarning bamisoli «tashrif qog'ozi», shuning o'ziyoq zavqli o'quvchida muayyan estetik kutuvni – she'r otliq mo'jiza bilan uchrashish hayajonini hosil qiladi va u beixtiyor maromga solib o'qishni boshlaydi. Boshlaboq marom va so'zlar ma'nosi qo'shilishidan ohangni topadi, ohang ma'nolarni bir-biriga payvandlab mazmunga aylantiradi. E'tibor berilsa, biz, aslida, lirik she'r kompozitsiyasining uch aspekti: tashqi (matniy), tematik va ritmik-intonatsion qurilishi bir-biriga singib-to'ldirib yaxlit estetik hodisani voqelantirishini ko'rib o'tganimizni sezish qiyin emas.

Avvalo, lirik asarning matniy (tashqi) qurilishida ham asosiy va yondosh matn (ramka unsurlari) farqlanadi. Misra va bandlarga bo'linish asosiy matnga taalluqli bo'lsa, sarlavha, janr qaydi, epigrafi, bag'ishlov, she'r yozilgan sana va joy qaydi ramka unsurlaridir. Shoir Xurshid Davronning Xotira she'rlari turkumidagi ijod namunalarining deyarli barchasida tashqi matniy qurilish e'tiborni tortishishiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Masalan: "Jigarlarim"da Vatan chegaralarini himoya qilib qurbon bo'lgan o'zbek o'g'lonlari xotirasiga, "1941-yil. 22-iyun. Tongatar" she'rida she'r yozilgan sana va payt qaydiga, "Sovuq shamol meni quvadi" she'rida Ikkinchi jahon urushida halok bo'lgan Nuriddin tog'amga bag'ishloviga va yakunuda she'r yozilgan vaqt (1972)ga, "Frontovik haqida ballada" asarida esa janr

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

qaydiga, "Eski va yangi daftardan yozikgan she'rlar" turkumidagi "Samarqand" she'rida Harbiylikda yozilgan she'r degan payt qaydiga, "She'riyat" she'rida Ibrohim Haqqulga bag'ishloviga, "Iblis ishqi" she'rida Lermontov dostonini, Usmon Nosir tarjimasini o'qib izohiga kabi kompozitsion ramka unsurlarini uchratamiz.

Ta'kidlash kerakki, sanalgan ramka unsurlarining hech biri majburiy emas: aksariyat lirik asarlarda ulardan birontasi ham ishtirok etmaydi. Biroq bu hol ularning ahamiyatini kamsitmaydi, aksincha, ishlatilgan taqdirda albatta muayyan g'oyaviy-badiiy vazifa yuklash talabini qo'yadi. Yuqorida keltirilgan shoir ijodida uchrovchi ramka unsurlari ham o'z kompozitsion vazifani o'tab, kitobxonni she'rni his etishda uning tashqi unsurlari orqali ta'sir ko'rsatishiga misoldir.

Lirik asarlarga sarlavha qo'ymaslik kengroq ommalashgan bo'lib, bu ma'lum darajada an'ana bilan ham izohlanadi: mumtoz she'riyatimizda, qit'alar istisno qilinsa, lon matlali») yoki radif («falon radifli») yordamida atalgan, boshqa janrlardagi she'rlar ham shunga o'xshash usullar bilan nomlangan.

Yangi o'zbek adabiyotida lirik she'rlarni nomlash amaliyoti ham ancha keng tarqaldi. Albatta, bunda xorijiy adabiyotlar ta'siri ham yo'q emas, biroq asosiy sababni sarlavha bajaradigan g'oyaviy-badiiy funksiyalarga ijodiy ehtiyojning mavjudligidan izlash kerak. Xususan, she'r mavzusiga ishora qilish, she'rxonda muayyan kayfiyat uyg'otish-u shunga mos estetik kutuv hosil qilish sarlavhaning universal funksiyalaridan sanaladi. Masalan, Xurshid Davron he'rlariga qo'yilgan "Qodiriyning so'nggi surati", "Yoz ertagi", "Beda o'rimi", "Afrosiyob xotirasi", "Kuz yomg'iri", "Bobolar mozori" kabi sarlavhalar eng avval muayyan emotsional holatni paydo qilishni maqsad qilgan. "Yonayotgan gulxanlar", "Alpomishning qaytishi", "Shamni o'chirdilar", "Qushlar ketdi", "Moziy qushlari" kabi sarlavhalar mavzuning asosi bo'lmish obrazni ta'kidlab ataydi, asosiy matn esa obrazning muhim bir jihatini (masalan, kuz "Yonayotgan gulxanlar"da, mardlik "Alpomishning qaytishi" da, unutilish "Shamni o'chirdilar"da) bo'rtiq tarzda ifodalaydi. Natijada badiiy xotiramizda "Moziy qushlari", "Yonayotgan gulxan", "Alpomishning qaytishi" obrazlari muhrlanadi, bas, endi sarlavha tilga olinishi bilan mohiyat yodga keladigan bo'ladi.

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

Ayrim sarlavhalar she'rdagi his-kechinma, o'y-fikrlar yuzaga kelgan holat, bunga turtki bergan narsa, hodisa, joy kabilarni aniqlashtirishga xizmat qiladi: "Mirtemir xotirasiga", "Yunus Emro ohanglarida", "Qodiriyni o'qib" , "Qodiriyni olib ketganlari haqida she'r", "Usmon Nosir hoki ustida", "Aziz Qrimning tog'larida" singari. Shu xil sarlavhalar ko'pincha lirik qahramon his-kechinmalarini anglash uchun kalit vazifasini o'taydiki, buni tasavvur qilish uchun quyidagi she'rga diqqatni tortamiz:

Qayta-qayta chiqaman yana

"Chirq-chirq" etar qaydadir bir qush

Chorvoq sovuq

Sovuqdir xona,

Bu yil juda sovuq keldi qish.

"Chirq-chirq" etib

Yangrar mayus sas

Va ko'ksimda uyg'onar titroq.

Men sovuqdan

Dir-dir titrayman.

Yopolmayman eshikni biroq.

Lirik asarlarda janr qaydi nisbatan kam uchraydi. Janr qayd etilgan she'rlarga e'tibor qilinsa, ularda qaysidir ma'nodagi odatdan tashqarilik borligini ko'rish qiyin emas. Deylik, milliy she'riyatimiz uchun noodatiy janrda yozilgan she'rlar sarlavhasi ostida elegiya, epitafiya, epigramma, rondo, rondel, xokku, tanka kabi qaydlarni ko'p uchratamiz. Ba'zan esa she'r janrini manzara (peyzaj), noktyurn, natyurmort, triptix, avtoportret kabi rassomlik san'ati janrlari nomi bilan qayd etadilar. Har ikki holda ham qaydlar o'quvchi qiziqishini kuchaytiruvchi omil: bu atamalar ma'nosini bilmaganlar bilib olish niyatida, bilganlar esa da'voning qay darajada asoslilikini tekshirish uchun diqqat qiladilar. Ya'ni keyingilarda estetik kutuv konkretlashish hisobiga yanada kuchayadi. Ayrim hollarda shoir o'zi yaratgan lirik she'rni tamom yangicha, o'ziga xos hodisa o'laroq anglaydi, shuni ta'kidlash ehtiyojini his qiladi.

Lirik asarda boshlanma vazifasini yo ilk misra, yo ilk qo'shmisra, yo ilk band bajarishi mumkin. Odatda, boshlanma o'quvchini she'rni qabul qilishga emotsional

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

jihatdan tayyorlashga xizmat qiladi. Yuqorida esa ayni shu vazifani she'r sarlavhasi, o'rni bilan janr qaydi va epigraf ham bajarishi mumkinligini ko'rib o'tdik. Ayon bo'ladiki, sarlavha (janr qaydi, epigraf)li she'rlar bilan sarlavha (janr qaydi, epigraf)siz she'rlardagi boshlanma bir xil emas. Agar birinchi holda sarlavha (janr qaydi, epigraf) bilan ilk misra (qo'shmisra yoki band) birlikda boshlanmani tashkil qilsa, ikkinchisida u ilk misra (qo'shmisra yoki band)dangina iboratdir. Masalan, Xurshid Davronning "Orzu haqida rivoyat" she'ri boshlanmasidanoq she'r mazmuni haqida o'quvchiga darak beradi:

Bir odam yashardi g'arib, xokisor,
Ko'zin yerdan uzmay yashardi... Ammo
Har bir odamzotning o'z taqdiri bor:
Uni asir etdi bir kuni samo.

Shu ikki unsur boshlanma o'laroq o'quvchini she'rni qabul qilishga – dunyoning turfa ishlariga hayron o'tayotgan lirik qahramon kechinmalarini ko'ngildan kechirishga hozirlaydi. Quyidagi she'rda esa tenatik kompozitsiya o'xshatish vositasida yuzaga chiqadi:

Ikki qo'shiq
Bu dunyoda ayri bizlar,
Men kuzdirman, sen – bahor.
O'rtamizda yotar muzlar,
O'rtamizda qorlar bor.
Bu dunyoda ayri bizlar,
Sen quvonchsan, men – alam.
O'rtamizda bulbul bo'zlar –
Goho shodmon, goh purg'am.

"Xayr dema, sevgilim" she'rida "Bu dunyoning armonlari ko'p ekan" - boshlanmasini o'qiboq kitobxon lirik qahramonning iztiroblarini qabul qilishga chog'lanadi. Shuningdek, boshlanmasi sarlavha (janr qaydi, epigraf)dangina iborat she'rlar ham uchrab turadi.

Shoirning "Yaproq" she'rida tematik zidlanish namunasini uchratamiz. Bu jarayon yaproqning uzilishi bilan yerga tushishi va uzilgandan so'ng taslim bo'lmay bahorga qarab uchishi ifodasida yuzaga chiqadi:

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

Yaproq uchib tushdi daraxtdan,
Ammo yerga tushmasdan uchdi.
Ayrilgandek muqaddas taxtdan
Nahot uni alamlar quchdi?

Hoy, sen yaproq,
Qayga ucharsan
Qaramasdan bo'ronu-qorga?
Tovush chiqdi bo'ron ichidan,
Shivirladi yaproq: "Bahorga..."

She'ning o'rtasidan esa boshqa bir tematik obraz – o'zbek dehqonining sabot va jasoratga esh mehnati o'rin olgan. Ya'ni she'r bitta tematik obraz izchil ketma-ketlikda rivojlantiriladigan qolipda qurilgani holda, unda ikkita tematik obraz talqin qilingan. Biroq mazkur obrazlar bir-biriga parallel qo'yib rivojlantirilgan emas, ikkinchi tematik obraz (dehqon mehnati) asosiy tematik obraz (saraton) rivojida izchil ketma-ketlikning bir halqasidir. Albatta, saraton manzaralari o'zbek dehqonining mashaqqatli mehnatiga bitilmish gimn uchun fon bo'lib ham xizmat qiladi. Biroq bu uning qo'shimcha funksiyasi, xolos, she'rda har ikki tematik obraz o'z holicha ham g'oyaviy-estetik qimmat kasb etgan.

Shu jihatdan she'ning qurilishi «hikoya ichida hikoya» qolipiga monand. Ikkala qism nisbiy mustaqil bo'lgani holda bir-birini to'ldiradi, yorqin va to'laqonli namoyon bo'lishiga xizmat qiladi.

She'r tematik kompozitsiyasining o'ziga xosligi, unda boshlanma ham, yakun ham mavjud emasligiga alohida diqqat qilish lozim. Bu hol, odatda yakunda kelib chiqadigan lirik xulosani boshqa yo'l bilan ifodalashni taqozo etadi. Ya'ni bu o'rinda kompozitsion tafakkur – ikki turli holatni yonma-yon qo'yish bilan bunga erishilgan. O'z navbatida, ziyrak o'quvchi ham bu ikki bandni yaxlit olib qaragan holda she'rda ifodalangan hayotiy falsafani bimalol ilg'ay biladi. Ma'lum bo'lyaptiki, ikki tematik obraz qiyosi asosidagi tematik kompozitsiyaning o'xshatish, metafora, kontrast va yonma-yon qo'yish qolipidagi ko'rinishlari mavjud ekan. Tematik kompozitsiyaning yana bir turi bitta tematik obrazni izchil rivojlantirib borish asosiga quriladi. She'ning strofik (band) qurilishi ham tematik

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

obrazning rivojlanishiga muvofiq: har bir band asosiga muayyan bir mikrotema qo'yilgan va, agar diqqat qilinsa, bu mikrotemalarning xronologik ketma-ketlikda joylashganini ilg'ab olish qiyin emas. Qizig'i, har bir bandning to'rtinchi misrasidagi jumla mikrotema xulosasi o'laroq uning mohiyatini lo'ndagina ifodalaydiki, ular bir qatorga terib chiqilsa, tematik rivojlanish sxemasi yuzaga keladi. Masalan, shoirning quyidagi misralariga e'tibor qaratamiz:

Xurlik - faqat inqilob emas

Hurlik vatan.

Vatan hurlikdir.

Vatansiz har qanday ozodlik

Dilni xo'rlar.

Qullik - zorlikdir.

Hurlik - mehnat.

Hurlik - birlikdir!

Hurlik - sevgi!

Hurlik - borlikdir!

Hurlik - mehr!

Hurlik - quvonchdir!

Hurlik - dilda jo'shgan ishonchdir!

Xulosa sifatida aytish mumkinki, yuqorida lirik asar kompozitsiyasi haqida aytganlarimiz uning tashqi (matniy) qurilishi va tematik aspektlariga taalluqli gaplardan iborat bo'ldi. Tabiiyki, bu o'rinda masalani to'la yoritishning imkoni yo'q, shu bois uning eng muhim nuqtalariga to'xtalish bilan cheklandik. Tematik kompozitsiyaning ko'rib o'tilgan tiplari turli variantlarda namoyon bo'lishi yuqorida aytiladi. Shu bilan birga, konkret she'r qismlari tematik kompozitsiyasining turlicha bo'lishi ham, ba'zan esa ko'rib o'tilgan tiplarga xos jihatlar qorishiq holda namoyon bo'lishi ham mumkinligini unutmaslik kerak. Xurshid Davron lirikasining kompozitsiyasi badiiyat jihatidan yetukdir. Buni misollar va tahlillar vositasida isbot etdik, deb o'ylaymiz.

Scientific Conference on Multidisciplinary Studies

Hosted online from Bursa, Turkey

Website: econfseries.com

11th July, 2025

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Адабий турлар ва жанрлар (Тарихи ва назариясига доир): 3 томлик. Т.2. – Тошкент: Фан, 1991.
2. Аҳмедов Ҳ. Насрий шеър турлари // Ўзбек тили ва адабиёти.- 1994.- №3.
3. Гегель. Лирическая поэзия // Эстетика. В 4-х т. Т.3. – М.:Искусство, 1971.
4. Есин А.Б. Принципы и приёмы анализа литературного произведения. – М.: Флинта, 2000.
5. Раҳимжонов Н. Интеллектуал шеърятнинг табиати // Истиқлол ва бугунги адабиёт. – Тошкент: Ўқитувчи, 2012.
6. Федотов О.И. Основы теории литературы. В 2 ч. Ч.2.Стихосложение и литературный процесс. – М.: Владос, 2003.
7. Ҳаққулов И. Яна лирик қаҳрамоннинг маънавий олами ҳақида // Бадиий сўз шукуҳи. – Тошкент, 1987.
8. Суяров М. Пейзаж шеърятида композиция // Ўзбек тили ва адабиёти.- 2008.- №1.